

NAKLADNIŠTVO, KNJIŽARSTVO I ČITATELJI

Promet knjigama prastara je djelatnost, razvijena u drevnim kulturama još prije tiska kada su se primjerci knjiga širili prepisivanjem i za to postojale posebne prepisivačke škole i obrti. U antičko doba knjige su se prodavale u Ateni na Agori te u putujućim knjižarama i tako se postupno formirala knjižarska mreža. Najznačajnije mjesto staroga vijeka za proizvodnju i prodaju knjiga bila je Aleksandrija, u njoj i najpoznatija knjižnica s nekoliko stotina tisuća svitaka koji su sadržavali većinu znanja tadašnjega antičkog svijeta. Pjesnik Kalimah sastavio je katalog knjižnice pod nazivom *Tablice (Pínakes)*. U više je navrata Aleksandrijska biblioteka bila uništavana, a konačno su je Arapi uništili u 7. stoljeću.

Prodaja knjiga u Rimu i Rimskom Carstvu bila je popraćena oglašavanjem popisa rukopisnih knjiga ispred knjižara i u katalozima. Sve do srednjega vijeka glavni izvor informacija o knjigama bilo je *Prirodoslovlje (Naturalis historia)* Plinija Starijega u 37 knjiga. Nakon propasti Rimskoga Carstva djelovale su službe za prepisivanje i raspačavanje knjiga po samostanima, naročito među benediktincima, te na sveučilištima u Bologni, Parizu, Pragu, Oxfordu i dr. Crkvene su vlasti nadzirale promet knjigama, često ograničavale njihovu slobodnu prodaju cenzurom i zabranama. Pojavom laičkih pisarnica (skriptorija), a osobito nakon izuma tiskarskoga stroja u 15. st., knjižarstvo se kao struka naglo razvilo. Pojava velikoga broja knjiga uvjetovala je pojavu kataloga i sajmovova od kojih su se neki – poput sajma u Frankfurtu na Majni i u Leipzigu, središtu njemačkog knjižarstva – održali sve do danas. U Firenci još postoji Ulica knjižara (*Via dei libri*) iz doba renesanse kada je osnovana i glasovita Laurentijska biblioteka (*Biblioteca Medicea Laurenziana*), koju je sagradio Michelangelo Buonarroti.

Knjižarstvo je u Hrvatskoj potaknuto crkvenom reformacijom, pa se po uzoru na njemački protestantizam i ovdje tiskaju nabožne i bogoslužne knjige na hrvatskom jeziku u sva tri pisma – latinici, glagoljici i ćirilici. Pokraj poznatih tiskara, knjižara i nakladnika izvan Hrvatske, npr. Bartolomeja Occhija na glasovitoj mletačkoj Rivi degli Schiavoni (Riva od Harvatov), koji je tiskao i Gundulićeve *Suze sina razmetnoga* 1703. te katalog s hrvatskim knjigama, ili u Beču, Pešti, Nürnbergu, Urachu i u drugim europskim gradovima, s vremenom su počele raditi i domaće tiskare s knjižarama.

U drugoj polovici 16. st. tiskare u Nedelišću, a potom u Varaždinu izdale su znatan broj knjiga u visokim nakladama. Preuzimali su ih knjižari te prodavali po svojim trgovinama i na sajmovima. U Zagrebu je Hrvatski sabor bivšu isusovačku tiskaru 1684. predao P. R. Vitezoviću Zemaljsku, koji je u njoj pripremao knjige za tisak, tiskao ih i prodavao u vlastitoj kući (knjižari). U Hrvatsku potom stiže bečki dvorski tiskar i knjižar J. T. von Trattner te uz 20-godišnji carski privilegij na kalendare i školske knjige otvara tiskaru u Varaždinu (1773) s podružnicom u Zagrebu. Trattnerovu je tiskaru otkupio biskup M. Vrhovac i dao je na upravljanje A. Novoselu, koji iste 1796. objavljuje prvi opsežni katalog u kojemu su i djela hrvatskih autora M. Vrhovca, T. Brezovačkog, T. Mikloušića i drugih.

Usporedo s tiskarama i knjižarama otvarane su i knjigovežnice. U njima su se uvezivale tek tiskane knjige ili popravljale oštećene. Radilo se to oduvijek ručno, pa i danas, posebnom tehnikom koju su svladavali učeni obrtnici tzv. knjigovežničari ili knjigoveže. Njihov se rad nekoć smatrao umjetničkim, a oni umjetnicima. Tako se kao prvi poznati knjižar u Zagrebu spominje Ivan Müer, koji se početkom 16. st. bavio izdavanjem i raspacavanjem knjiga. No, u Dubrovniku je ovaj zanat (*ligator librorum*) prvi put zabilježen 1499., bio je vrlo tražen i cijenjen, jer je grad za popravak i uvezivanje knjiga izdvajao pozamašna sredstva, pa je Senat za to izdavao Malome vijeću posebna ovlaštenja.

Otkupivši knjižaru od F. X. Müllera, u Zagrebu je od 1808. djelovao tiskar i knjižar Franjo Župan (Franz Suppan), koji je u ilirsko doba imao bogatu produkciju kalendara, nabožne literature i molitvenika te sanjarica i školskih knjiga. Osnovao je 1840. ljevaonicu slova te – osim Lune i Agramer politische Zeitunga, neko vrijeme tiskao i Gajeve Novine horvatzke, a pokrenuo je i nakladnički niz pod naslovom Zabavna čitaonica. Za uspjeh svojih preporodnih ideja Gaj je važnim smatrao posjedovanje vlastite tiskare s knjižarom, pa je prvo 1838. otvorio Narodnu tiskarnu Dra. Ljudevita Gaja “po najnoviem načinu uređjena”, “da se i naša domovina u ovoj grani proizvodah s domaćimi i inostranimi pokrajinama usporediti može”. A 1852. predstavljao se Gaj “kao vlasnik c. kr. poveljene narodne tiskarne i narodne knjigarnice”, odnosno “nove trgovine knjiga, umjetnih i glazbenih proizvoda, risarskih i pisarskih sprava i starinarskih (antikvarnih) književnih predmeta”.

A nakon što je Gaj preprodao Županovu tiskaru, tiskom i knjižarstvom bavio se od 1856. Lavoslav Hartman, koji je osnovao posudbenu knjižnicu, a izdavao je i Koledar katolički te časopise Bosiljak i Hrvatski Sokol. Osim Hartmanove, postojala je 1860. u Zagrebu i knjižara Tomislava Jakića. Ovaj tiskar i knjižar, ali i pisac i izdavač trgovačkog lista Sidro, kojemu je Matica ilirska neko vrijeme bila povjerila raspačavanje svojih knjiga, oporučno je ostavio golem imetak Matici, Akademiji, Društvu sv. Jeronima i drugima.

Osnivač prvoga hrvatskog litografskog zavoda Karl (Dragutin) Albrecht u Zagrebu je 1858. osnovao knjigotiskarsku radionicu, kupio 1864. ostatak Gajeve tiskare u kojoj je – osim Dombrobrana, Dragoljuba, Književnika, Svieta, Hrvata i prvih godišta Viena – tiskao i luksuzno izdanje Mažuranićeva *Smail-age* s ilustracijama V. Katzlera te prve planove grada Zagreba. Za svoja izdanja bio je nagrađen na Prvoj gospodarskoj izložbi 1864. i izložbi učila 1871. u Zagrebu, zatim na izložbama u Beču i Trstu te na milenijskoj izložbi 1896. u Budimpešti. Za Albrechta je Še-

noa 1873. sastavio antologiju *Vienac izabranih pjesama hrvatskih i srbskih* za svjetsku izložbu knjiga u Beču i bio nagrađen.

Hartmanu se 1875. pridružio Albert Deutsch, a potom osamdesetih godina i Stjepan Kugli. Kugli je knjižarski posao izučio u Beču, gdje je radio u renomiranim knjižarama, 1880. došao je u Zagreb kao pomoćnik u knjižaru Lavoslava Hartmana gdje je već radio Albert Deutsch. Hartman je zbog bolesti 1881. predao svoju knjižaru Kugliju i Deutschu, skupa je vode do kraja 1902., potom je vodi sam Kugli kao nakladnu veleknjižaru Stjepan Kugli sve do smrti 1915., nakon čega je preuzimaju Kuglijevi sinovi. Kugli je s Deutschem podigao ugled knjižare, povezao se s njemačkim, francuskim, talijanskim, ruskim, poljskim, češkim i srpskim knjižarima, od 1882. izdavali su i bibliografsko-knjižarski časopis Književni vjesnik s višejezičnim prilogima koji su trebali upoznati strani svijet s novostima u hrvatskoj književnosti, a hrvatsku o svjetskoj književnosti. Pokrenuli su vlastitu Hrvatsku biblioteku s izdanjima po 15 novčića u čijih je 1.100 svezaka Kugli tiskao gotovo sva značajnija djela dotadašnje novije hrvatske književnosti. Kupili su 1888. tiskaru Gavre Grünhuta, potom 1894. knjižaru Mučnjaka i Senftlebena, a 1903. Roberta F. Auera i najstariju tada postojeću knjižaru Franje Župana, modernizirali se, preuzeli prodaju papira te osnovali vlastitu knjigovežnicu i tako stvorili jedan od prvih tiskarsko-knjižarskih zavoda. Osim obiteljske ilustrirane revije *Dom i sviet te Zbirke hrvatskih zakona*, pokrenuli su modni časopis *Pariška moda*, šaljivo-satirički *Zvekan te Gimnastiku*, *Glazbu* i *Kroatische Revue*, a – na zgražanje dijela tadašnje javnosti – štampali su i *Novu zagrebačku kuharicu* Marije Kumičić. Povremeno su tiskali kataloge vlastitih izdanja, u svojoj su distribuciji imali Akademijina i Matičina izdanja. Objavili su 1898. Šurminovu bogato ilustriranu *Povjest književnosti hrvatske*, 1899. Maretićevu *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika* te otpočeli iste godine i Klaićevu višesvesčanu *Povjest Hrvata*, itd.

Smatrajući distribuciju knjige vrlo važnom, još je Stanko Vraz bio planirao osnivanje narodne knjižare, isto i Karlovčanin Imbro Tkalac te drugi, ali će udruga knjižara biti osnovana tek u sljedećem stoljeću. Nakon što je i knjižar Albrecht 1905. izdao tri broja časopisa Hrvatski bibliofil, a Gjuro Trpinac 1906. Književne novosti, Klub knjižara u Zagrebu pokrenuo je 1925. mjesečni časopis Knjižničarstvo (1925-32) s prvim urednicima Vladimirom Prestinijem, Radoslavom N. Horvatom i Jaroslavom Kratinom. Časopis je donosio vijesti o domaćem i stranome knjižarstvu te o produkciji i tržištu knjiga, a među suradnicima bio je i Radoslav Bačić, knjižar i nakladnik čija je knjižara neko vrijeme bila središte osječke kulturne elite.

Osim velikih nakladnika – Matice, Akademije i Sv. Jeronima – od prosinca 1871. djelovala je Dionička tiskara kao novinski nakladnički zavod u rukama Narodne stranke. Bila je opremljena najmodernijim električnim strojevima, objavila je 1873. vlastiti katalog s latiničnim, ćiriličnim i gotičkim tiskarskim slovima te vinjetama i ilustracijama, a početkom 20. st. obnovljena je i prva uvela rotacijski tisak. Osim Obzora, komercijalnoga Slavische Correspondencea i više šaljivih listova, izdavala je i knjige (romane i drame), a imala je važnu ulogu u stvaranju prvih profesionalnih novinara. Od ožujka 1873. preuzela je od Matice Vienac i izdavala ga sve do 1900. Pred kraj stoljeća imala je i vlastitu knjižaru, koju je 1904. preuzeo Gjuro Trpinac. Dioničku tiskaru preuzeo je 1919. Hrvatski štamparski zavod.

Nasuprot Dioničkoj tiskari, Hrvatski pedagoško-knjižarski zavod objavljivao je isključivo pedagošku literaturu i visokotiražne školske udžbenike.

Nakladničko-knjižarska djelatnost razvijala se i u drugim hrvatskim gradovima, a vodili su je u Osijeku I. M. Divald, u Dubrovniku K. A. Occhi, odnosno A. Martechini, koji je 1826. prvi tiskao Gundulićeva *Osmana*, u Rijeci obitelj L. Karletzkoga, u Zadru knjižar A. Bubalini, odnosno nakladnici i tiskari D.

Fracasso i A. L. Battara, u Varaždinu, osim Trattnera, još nekoliko njih, u Splitu I. Demarchi, pa obitelj Piperat, u Karlovcu I. N. Prettner, koji je 1832. objavio Draškovićevu *Disertaciju*, zatim A. Lukšić i I. Sagan, te u Požegi M. Kraljević koji u svojoj tiskari izdaje 1861. časopis Slavonac te “prvi naški izvorni roman” *Požeški đak* 1863.

Nakladničkoj se mreži pridružilo i Društvo hrvatskih književnika te niz privatnih nakladnih knjižara koje pokušavaju slijediti moćnoga Kuglija. U isto vrijeme bio se pojavio i prvi profesionalni antikvar, Mirko Breyer. Istražujući i prikupljajući stare hrvatske i slavenske knjige, s vremenom je formirao vrijednu privatnu biblioteku rijetkih (rara) i jedinstvenih (unikatnih) izdanja. Osnovao je 1903. i vlastitu knjižaru, u sklopu nje Slavenski naučni antikvarijat po uzoru na europske, a 1904. objavio je i svoj prvi katalog *Croatica i Slavica* s popisom mnogih vrijednih knjiga. Mnoge od njih darivao je Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, najvećoj nacionalnoj knjižnici.

Dok je sredinom 19. st. u hrvatskim regijama bilo svega desetak knjižara, 1909. bilo ih je gotovo stotinu. Početkom 20. st. otvoreno je mnoštvo novih manjih nakladnih knjižara među njima i spomenutoga Gjura Trpinca, koji je nakon dokinuća Dioničke tiskare preuzeo poslovanje njezine knjižare, a 1905. s Vojkom Vezmarom pokušao osnovati i knjižarsku udrugu. Bio je to znak potrebe da se jedna djelatnost staleški organizira, pa su Trpinac i Vezmar javno pozvali svoje kolege da osnuju knjižarski savez ili udrugu s jedinstvenim pravilima. Neposredan povod bila je vladina odluka o preuzimanju školskih izdanja u vlastite ruke, pa je tim monopolom bio ugrožen interes svih knjižara i papirničara. Početkom školske godine 1905. okupili su se u Zagrebu, sastavili predstavku s prijedlozima da se uredi poslovni odnosi knjižara i vlade s nacrtom pravilnika za društvo knjižara i papirničara, no vlada ih nije prihvatila, pa ni nakon novoga pokušaja 1907. Zato je, međutim, uspio sveslavenski kongres knjižara u Sofiji 1910. koji je odlučio da se u svrhu organizacije slavenskoga knjižarstva

osnuju nacionalne udruge knjižara koje će sazvati kongres svih slavenskih knjižara da se utemelji jedinstvena udruga. Štoviše, potaknuo je da slobodne i nezavisne slavenske države po uzoru na njemačke stvore poštanski savez koji bi snizio poštarine za knjige i časopise, a odlučeno je i to da se ustanovi zajednička slavenska znanstvena i trgovačka terminologija te katalog slavenskih knjiga. No, nadolazeći ratovi sve su te planove omeli.

U koprivničkoj knjižari Jaroslava Merhauta radio je Vinko Vošicki, koji je 1911. otvorio vlastitu tiskaru te nakon rata tiskao – između ostaloga – Krležina i Cesarčeva djela. U međuvremenu Nikola Andrić pokrenuo je 1913. svoju glasovitu Zabavnu biblioteku.

Nakon Prvoga svjetskog rata hrvatsko je knjižarstvo bilo snažno zahvaljujući jakim zagrebačkim i regionalnim nakladnicima, pa je na jesenskom Zagrebačkom zboru 1932. održana i prva samostalna izložba knjiga. Istodobno nakladna knjižara Minerva posebnim nakladničkim nizom pripremala se obilježiti “sto godina hrvatske književnosti”.

* * *

Zanosni patriotizam pogodovao je širenju hrvatske knjige tijekom preporoda, no proizvodnja i promet knjigama nisu išli ni jednostavno ni lako. U Zagrebu su u ilirizmu samo Gajeva i Županova tiskara, koju zbog mađaronske politike ilirci ignoriraju. Gajeva tiskara bila je ne samo domoljubna, nego nova i moderna, pa su se u njoj tiskale gotovo sve ilirske knjige. Stanko Vraz svoje je *Gus-le i tamburu* 1845. ipak tiskao u Pragu dijelom zbog cenzure, a dijelom zbog toga što je Gajeva tiskara bila skuplja. No, kod Gaja je Vraz tiskao svoje *Kolo*, što Gaju nije bilo po volji, jer se radilo o izravnoj konkurenciji njegovoj *Danici*, a da oslabi Gaja, Vraz je pregovarao i s konkurentom Županom.

Vraz je brinuo i o prodaji svojih knjiga i časopisa, tj. nije bio “samo spisatelj nego i knjigoprodavac”, žalio se Dragojli Jarnević.

Za *Gusle i tamburu* oglasio je pretplatu, a onda je zbirci pridodao popis s imenima pretplatnika. Od 623 pretplatnika najviše ih je bilo iz Hrvatske (329), pa iz Češke (73), Štajera (55), Slavonije (39), Dalmacije (25), Moravske (21), Srbije (13), Bosne (10), Primorja i Kranjske (10), Koruške (6) i Pruske (2), potom još 40 iz Austrije. Nalazeći razloge i za zadovoljstvo i za nezadovoljstvo, ovime je Vraz pokazao tko zapravo podupire narodnu knjigu, tj. da nema podupiratelja među bogatom gospodom, nego našu književnost podupiru oni koji su i sami siromašni. “Nu zašto da se tužimo na tu vrstu naroda?”, kad “ni književnost nje-mačka (a tomu neima još gotovo više od pol vjeka) nije bolje prošla od velemožah svog naroda”, tješio se Vraz.

Slično će se Vraz žaliti i na prodaju Kola u kojemu se trudi da naše pisce upozna s radom ostalih južnoslavenskih naroda. U Slavoniji, Bosni, Hercegovini, a naročito u Dalmaciji, slab je bio odaziv za njegov časopis. Vrazu se činilo da bi po uzoru na nje-mačko “knjigotštvo” koje je “dotjeralo do velikog savršenstva” slanje *gratis* primjeraka u novine i časopise moglo pomoći prodaji, tj. da bi kritika svojom reklamom mogla privući najmanje sto kupaca više nego bi se inače prodalo. I Šulek je kritiku prosuđivao po tome koliko pridonosi prodaji novih knjiga, tj. da čitatelji pomoću kritike znaju što kupuju. Poduzetni je Vraz u Zagrebu prodao stotinu Preradovićevih *Pervenaca*, a kad je on poslao svoje pjesme Preradoviću u Dalmaciju, ovaj mu javlja da je jedva prodao dvanaest komada, jer Dalmatinci “neće da kupuju ništa, što s onu stranu Velebita ovamo dolazi”.

Inače, u pozivu za pretplatu na svoja “perva pokušenja u narodnom našem jeziku” Preradović govori o nevolji “sviuh naših spisateljah” koja se sastoji “u slaboj prodaji knjigah”, pa “ako se nebi sami spisatelji zabrinuli i preporučili dobroti rodoljubnoj, teško da bi kroz knjigoteržce i same troškove pečatenja izvaditi mogli”. Preradovićevi *Pervenci* (1846) bili su doslovno raz-grabljeni, ne samo zbog upola niže pretplatničke cijene od one koja je bila u prodaji, već u prvome redu zato što je njezin autor,

pjesnik i vojni časnik, neformalni urednik zadarske Zore, bio vrlo popularan. Takav uspjeh, međutim, druga mu knjiga *Nove pjesme* 1851. nije ponovila, dok je treću (*Prvi ljudi*, 1852) autor uzalud jeftino nudio.

Prije Preradovića prvim su bestsellerima u ilirskoj književnosti bili zapravo Vukotinović-Rakovčeva ilirska antologija (*Pěsmarica*, 1843), čija se “gotovo čitava hiljada komadah p̄rvog izdanja razgrabila”, pa je tiskana druga naklada. Dobro je prošao i Rakovčev *Mali katekizam za velike ljude* (1842), dok je prva zbirka ilirske proze, *Domorodne pověsti* Dragojle Jarnević (1843), bila rasprodana u nekoliko mjeseci. Čini se da je i u ovome slučaju bila ključna autorica, jer su je pratile razne glasine, mnoge obavijene velom romantičke tajanstvenosti.

Zato se, međutim, najznačajnije djelo iz ovoga vremena, Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age Čengića*, koji je izašao u Iskri iste godine kada i Preradovićevi *Pervenci*, pročitao tek kad je pjesnik postao hrvatskim banom. Tako je od njegova novoga izdanja iz 1854. koje je tiskano u 2.000 primjeraka na skladištu 1857. još uvijek bilo 1.387 komada! U međuvremenu Freudenreichovi *Graničari* u kratko su vrijeme bili raspačani u čak 3.000 primjeraka, dok je Šenoa najbolje prošao sa svojim *Zlatarovim zlatom* koje je za života dvaput tiskao, ne računajući prijevode. Dobro su prolazili Kumičićevi romani, naročito povijesni, no pravi je bestseller bio Becićev ljubavni roman *Kletva nevjere*, objavljen prvo u *Obzoru* 1876., a potom i kao knjiga u više izdanja. Knjižarske uspjehe imale su još naročito Harambašićeve *Ružmarinke* i Dragošićeva *Crna kraljica*, potom Domjanićevi *Kipci i popevke*, lirika Mihovila Nikolića i Vladimira Nazora te novele Dinka Šimunovića itd. Većina ostalih naslova ostajala je na prosječnih 300 do 600 primjeraka.

Tek nešto imućniji pisci poput Kukuljevića, Vukotinovića ili Stjepana Marjanovića Brođanina mogli su se upustiti u tiskanje svojih djela, dok su se drugi morali zaduživati. Objavljivanje putem pretplate bio je najčešći način da se knjiga tiska. Pisac bi

razaslao pretplatne arke i u novinama najavio tiskanje knjige, a potom bi rodbina, prijatelji i rijetki poklonici tražili pretplatnike. Njihova bi imena potom najčešće bila tiskana na kraju knjige “da uvidi naše potomstvo, tko je velikodušno i rodoljubno mladjanu našu literaturu podupirao”, pisao je Vraz. Dragojla Jarnević zato na kraju svojega poziva na pretplatu *Domorodnih pověsti* moli “nakupitelje” da imena i stališ “razgovetno” upišu te joj s novcima pošalju u Karlovac. Bilo je slučajeva da je sabirač ubranu pretplatu ukrao, žalio se Vraz, a bilo je i toga da pretplata bude skupljena, a knjiga nikad izdana niti pretplata vraćena.

Skupljanje pretplatnika Vraz i drugi smatrali su nedostojnim književničkog poziva te uspoređivali pisca koji ih skuplja s prosjacom koji od kuće do kuće traži milostinju. “Volio bih deset knjiga kupiti nego jednu prodati”, žalio se Vjekoslav Babukić, dok je o problemima prodaje i pretplate Vukotinović u svojim feljtonima ovako pisao:

A kad se i najde prijatelj, koj' prodaju knjiga na sebe primi, koliko knjiga može jedan jedini rasprodati? S brojem pako prodavaoca opet samo brige spisatelja rastu. Kod jednoga leže knjige mnogo godina, buduć da im ne može kupaca najti, drugi ne vodi točne račune, trećega gdje koj' kupac prevari, četvrtomu kupci knjige već zamazane natrag šalju. Na ovaj način mnoge knjige izginu, polovica na poklone projde, i ubogi spisatelj osim slave (a i ta je u nas vrlo spora) neima ništa drugo nego štetu. – Predbrojiti nitko skoro ne će, a mi to ne možemo veoma zamjeriti, jer prenumeracija je mnoge već opekla.

Posebni su problemi išli uz transport knjiga, odnosno dostavu pretplatnicima, koja je zbog slabih veza trajala i po više mjeseci dok npr. knjiga iz Zagreba stigne negdje u pokrajinu. A da ništa lakše barem u prvo vrijeme nije išlo niti s knjižarama, pokazuje gnjev pisaca na “knjižarnike” koje su podrugljivo nazvali “cincari i Švabe”, a Vraz pak “izdajicama, poturicama i neprijateljima ilirštine”, jer kada prime knjige, bace ih u kut gdje i ostanu. Prema Vrazovim tvrdnjama, oni su za slavenske knjige pokazivali malo

razumijevanja, neki ih čak nisu ni htjeli prodavati, pa je Vukotinić predlagao da se osnuju knjižarnice samo za knjige na slavenskim jezicima.

Pa ako bi se troškovi tiska još nekako i podmirili, novu brigu donosili su autoru njegovi neprodani primjerci, “koji nam veću jošte brigu zadaju nego pisanje cijele knjige”, tužio se Vukotinić. Kad je Vraz izvijestio Matičinu upravu da se Kolo slabo prodaje, naklada je smanjena s 1.000 na 700 primjeraka. Kako je distribuciju dotad obavljala sama Matica, Vraz je tražio da se to povjeri knjižaru Županu uz 25% rabata. S vremenom su se u Matici napunila dva velika ormara “nerasprodanih knjigah” među njima “osobito ‘Kola’”, koje “sve više gubi vrijednost”, pa se išlo na to da se “cijena obali”. To je i učinjeno ne samo za Kolo, već i za Gundulićeve *Različite pjesni* i Demeterova *Dramatička pokušenja* – sve po 30 krajcara; ranija cijena Kola bila je čak 1 forintu, a u pretplati 50 krajcara, Gundulićevih pjesama 1 forintu i 20 krajcara, a Demetrove *Teute* 1 forintu. Bilo je, međutim, i dobrih primjera; tako se za jednu Marjanovićevu zbirku iz Zagreba javio 21 pretplatnik, ali je zagrebačka knjižarnica Hirschfeld naručila još 72 primjerka!

Sve ovo nije bilo bez utjecaja na rad pisaca od kojih zapravo nijedan nije bio profesionalac. “Znam ja, da kod nas tako zvanih literatah *ex professo* neima, znam i to, da svaki koj se goder kod nas književnosti posveti, to – gledeć na mali broj čitateljah i druge nepriatne okolnosti – svakako nekim požèrtvovanjem iz čistog domoljublja i rodoljublja čini...”, žalio se Bogović 1853. u Kolu. Vraz je ozbiljno razmišljao o stalno plaćenome poslu, jer bi se onda mogao “laglje okretati kao pisalac i mnoge knjige izdati”. Ma koliko bio sposoban, Vraz se nije usuđivao tiskati sve što je napisao da zbog knjiga – kako je govorio – ne upropasti ono malo naslijeđenog imetka. Nije bio jedini koji je razmišljao i o tome da osnuje nakladničko društvo s određenom glavnicom iz koje bi se onda tiskale knjige. No, dok su suvremenici još i mogli objavljivati po novinama i časopisima, problem je bio tko će objavljivati

npr. stare dubrovačke pjesnike, koje su upravo ilirci slavili i držali za uzore. Grof Orsat Pucić iz Beča je preko Danice 1844. tražio pretplatnike za *Slavjansku antologiju* u koju bi ušli stari dubrovački pjesnici čija djela leže u rukopisima “zabačena i nepoznata”. Ovu je ulogu preuzela tek osnovana Matica ilirska, koja je nimalo slučajno svoju nakladničku djelatnost otpočela upravo s Gundulićem i njegovim *Osmanom*.

Posebnu ulogu u čitanju i prometu knjiga imale su i čitaonice, koje su bile ne samo za društvenu zabavu i čitanje, već su imale biti svojevrsni “zavodi” za stvaranje novoga hrvatskog društva. Uostalom, iz jedne takve čitaonice ponikla je ne samo Matica ilirska, nego i Narodno kazalište, Gospodarsko društvo i Narodni muzej. Važna briga čitaonica bila je i prodaja hrvatskih novina i knjiga. Tako je 1841. na prijedlog grofa Janka Draškovića bilo zaključeno da se svaki član zagrebačke čitaonice ima obvezati “da će za podporu domorodnog spisateljstva barem jedan eksemplar od svake novo izišavše ilirske knjige, koju ravnateljstvo društvu preporučiti, kupiti”. Svoj prijedlog pravdao je Drašković činjenicom da zbog nedostatka novca hrvatski književnici ne pišu koliko bi mogli. Tajnik zagrebačke čitaonice Babukić za godišnju plaću od 200 forinti teko se uspješno bavio distribucijom knjiga da su ga proglasili najvećim hrvatskim knjižarom, a Vraz mu je u to ime posvetio pjesmu. Slično se radilo i u pokrajinskim čitaonicama koja su se – po Babukićevim riječima – “za onda smatrale kao ona ognjišta, na kojih se smrzla srca sunarodnika naših grijahu”.

Iza čitaonica su stajali prijatelji “narodnoga slovstva”, koji su i na druge načine pokušavali pomoći kulturnome i nacionalnom uzdizanju. S vremena na vrijeme priređivali su na javnim prostorima, najčešće građanskog streljačkog društva (“građanskom strélištvu”) ili u privatnim salonima, “ilirske muzikalne zabave” i “narodne večernje zabave” s glazbom i plesom za “raširenje našega krasnoga narodnoga jezika”. Kao pravi društveni događaj koji je izazivao veliko zanimanje Zagrepčana, balovi nisu bili

samo prilika za ples i druženje, nego i za predstavljanje lirike čime su se iskazivali domoljubni osjećaji. Na njima su se – uz grofove, barune i biskupe – okupljali i visoki časnici te bogati građani. Glavna im je svrha bila da se za narodni jezik pridobiju i bogati sugrađani i sunarodnjaci, kako bi bili motivirani da jednom i oni počnu pomagati hrvatsku knjigu.

Dok su se uoči ilirskog pokreta njemačke knjige i časopisi tiskali u barem tisuću primjeraka, hrvatske su knjige išle tek u nekoliko stotina, npr. Štoosova elegija *Nut novo leto* 1830. u 330, Vukotinovićeve drama *Golub* 1832. u 250 komada, a Rakovčev *Duh* u 400 komada. Derkosov *Genius patriae* te je iste godine bio tiskan također u 250 primjeraka. Slično je bilo i s časopisima, pa dok je npr. Gajeva *Danica* u svojim najboljim godinama bilježila nakladu od prosječnih 600 primjeraka, za njemačku *Lunu* to je bila tek polovica, ili dok je *Gospodarski list* 1843. bio tiskan u 500 primjeraka na hrvatskome, dio naklade na njemačkome jeziku izlazio je u 750 komada. I nadalje će se prosječne naklade, a to onda znači približno i broj abonenata od kojega su hrvatski listovi živjeli, kretati između 400 i 1.000 komada. Rijetki su bili časopisi koji su barem nakratko poslovali bez gubitaka.

Gajeva je *Danica* počela sa 750 primjeraka, ali je već na kraju prvoga polugodišta naklada pala na 520, krajem 1836. na 460, a krajem 1837. na 400, da bi 1841. ponovo porasla, i to na 600 primjeraka, a poslije zabrane ilirskoga imena, kao i uoči revolucionarne 1848., čak na 800. Valja reći da su otpočetak izlaženja Gajevine listove besplatno dobivali franjevci u Fojnici, povjerenici krajiških regimenti u Glini, Petrinji i Novoj Gradiški, te Vojna akademija u Bečkom Novom Mjestu, gdje je znatan broj vojnih pitomaca bio iz hrvatskih krajeva. Prve dvije knjige Kola otišle su u 700 komada, no već kod treće knjige taj je broj pao na samo 300, pa ga je preuzela Matica ilirska, a *Vraz* je kao *Matičin tajnik* morao uređivati *Kolo* besplatno.

Zora dalmatinska prve je godine imala 746 pretplatnika, da bi nakon nekoliko godina bila obustavljena zbog “nehajstva pred-

brojnikah”; “kad se uzme prostorija i lipota artije, i trosak sto je triba uloxiti za dohavitii slova iznova izlivena, svaki che priznati da izdatelji vise su gledali na opchenu, nego na svoju korist”, pisao je Kuzmanić 6. studenoga 1843. Neven je prve godine imao 700 pretplatnika, a zadnje čak 1.000, ali da je malo njih bilo platilo pretplatu, štoviše, urednici se žale i na pisce koji ne pišu i na čitatelje koji ni čitaju niti knjige kupuju. U pozivu na pretplatu urednik Naše gore lista primijetio je da je “veliki broj visoke i niže gospode izostao”, a sljedeće 1856. i to da bi list lijepo napredovao kad bi dobivao samo polovicu onih no vaca što idu “na njemačke časopise”. Glasonoša iste 1865. na 6.000 razaslanih poziva dobiva samo 258 pretplatnika, Deželićev Dragoljub tiskao se 1867. u 600, sljedeće godine u 800 primjeraka, a imao je 577 pretplatnika.

Od dvadeset i četiri urednika u trideset i četiri godine izlaženja August Šenoa bio je najuspješniji Vienčev urednik. Dionička je tiskara od svoga plaćenog urednika očekivala u prvome redu poslovni uspjeh u skladu s precizno definiranim obvezama iz ugovora koji je u ime Dioničke tiskare potpisao Franjo Rački. Prema tome ugovoru Šenoa je pribavljao književne priloge i ilustracije, rukopis predavao najkasnije do srijede navečer, a listak do četvrtka u podne kako bi se broj mogao tiskati već u petak, u suprotnom on plaća troškove tiskanja, slaganja i distribucije. Obavljao je i korekturu i reviziju lista te odgovarao za oboje da će biti obavljeno najdulje 24 sata nakon predaje rukopisa i po mogućnosti “bezoprešno”.

Dužan je bio također da za svaki broj napiše listak (feljton), a na kraju mjeseca da preda popis honorara držeći se utvrđene tarife. Honorari bi proporcionalno rasli ako je naklada prelazila 1.200, odnosno padali s nakladom ispod 1.000 pretplatnika. Honorar za pjesmu na cijeloj prvoj strani iznosio je 3-4 forinte, za izvornu dramu ili pripovijetku 2, a prevedenu 1 forintu po strani, za razne članke 2, kompilirane 1,50, a prevedene 1 forintu po strani, dok su se “glasbotvori i risanje” posebno honorirali. Zahvaljujući

svojim sposobnostima, Šenoa je ubrzo prebacio pretplatu preko magične brojke 1.000, 1875. podigao ju je na 1.429, a sljedeće na čak 1.479 “obvezatnih iztisaka”. Najviše je pretplatnika imao u Zagrebu (317), civilnoj i vojnoj Hrvatskoj te Slavoniji 860, u Dalmaciji svega 69, u Istri i na kvarnerskim otocima 47. Dok je u Austriji i Češkoj imao 89 pretplatnika, a u Ugarskoj 47, u Srbiju, Crnu Goru, Tursku, Rumunjsku, Njemačku i Italiju išlo je 25 primjeraka, u Švicarsku i Brazil po 1, a u susjednu Bosnu 20-30 primjeraka.

Šenoin je rekord 1882. nakratko bila premašila pravaška Hrvatska vila u velikome formatu poput stranih ilustriranih časopisa – čak 3.000 primjeraka; s drugim pravaškim listovima Vila je pokrenula novu generaciju intelektualaca i pisaca koji su ozbiljno ugrožavali stari Vienac. Velikih je pretenzija imao ilustrirani Dom i sviet 1888. koji se posve prilagođivao ukusu čitatelja. Do naklade Šenoina Vienca bila je gotovo doprla još samo sarajevska Nada, koja je do 1902. izlazila u nakladi od 1.390 primjeraka, i to u latiničnom izdanju 950, ostatak u ćiriličnome, a onda je zbog premalo pretplatnika (svega 34), uredništvo jednostavno ukinulo ćirilično izdanje. Nadina je naklada bila planirana u čak 1.800 primjeraka, i to 1.200 u latiničnom, a 600 u ćiriličnom tisku! Putem pretplate išlo bi 950 primjeraka latiničkoga izdanja – po Bosni i Hercegovini 500, Hrvatskoj 250, Austriji i Mađarskoj 150, a po ostalim državama 50 komada, dok bi se od 450 primjeraka ćiriličnog izdanja po Bosni i Hercegovini slalo 200, Hrvatskoj 70, Austriji i Mađarskoj 50, Srbiji, Bugarskoj i Crnoj Gori 100, a u ostale zemlje 20 komada. Zanimljivo da je Nadin urednik Kosta Hörmann, Kállayev službenik i upravitelj Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, za jednogodišnje troškove planirao čak 22.872 forinte, od kojih bi se tek manje od polovice vraćalo u vidu prihoda od pretplate i prodaje, oglasa i naknade za posudbu likovnog materijala drugima!

Poneki brojevi Bosiljka, Vienca, zadarske Hrvatske i Novog vieka imali su dvostruku nakladu, baš kao što su to imali i neki

brojevi Gajeve Danice. Imao ju je i prvi broj Mladosti, koja je izlazila u Beču, a tiskala se u Zagrebu, u Dioničkoj tiskari, koja ju je i kreditirala. Prva je naklada prvoga broja Mladosti bila 1.500, a druga još dodatnih 500 primjeraka, međutim, nakon šest brojeva, pod pritiskom klerikalnih krugova, Dionička tiskara odbila ju je dalje kreditirati, pa je prikupljeni materijal predan uredništvu Života. I naklada ostalih modernističkih časopisa također se kretala oko ovoga prosjeka. Ima li se u vidu da je Savremenik, središnji časopis mladih, glasilo tek osnovanoga DHK, prve godine imao 250 pretplatnika da bi se nakon šest godina sa 1.300 približio Šenoinu rekordu, onda se dobije prilično pouzdana slika o relativno stabilnome iako proporcionalno još uvijek skromnome krugu čitatelja.

U tome smislu vrlo je zanimljiva socijalna slika Vienčevih pretplatnika, kojih je 1875. godine bilo čak 1.429. Po “stališu”, kako navodi Vienčev statističar, najviše je bilo đaka (240) i učitelja (118), slijedi svećenstvo (184) te činovnici (145). Žena, “med kojimi ima mnogo učiteljica”, bilo je 153, odvjetnika 21, liječnika 16, mjernika 11, vojnika 48. Čitaonica i raznih društava je 101, najviše školskih knjižnica (42), “a tu još niesu u računu kavane (do 30) gdje se list mnogo čita”. Među pretplatnicima je i 8 grofova i baruna, dok u “od prilike njih 300” valja tražiti vlastelu, trgovce i obrtnike te druge stališe, koji – iako najvažniji – “još veoma slabo uz hrvatsku knjigu prionuše”, pa “tu žalibože gospoduje još sveudilj inostrana književnost bud njemačka, bud taljanska”.

Vienčev analitičar zaključuje da se iz podataka vidi “gdje je naš list, a jamačno i ciela hrvatska književnost najviše koriena uhvatila i odakle joj najveća pomoć pritiče”, da bi ravnomjernijom zastupljenošću svih staleža “naši listovi i naše knjige vrlo lasno imale dvostruki broj kupaca”. Predlaže da i drugi književni i važniji politički listovi slične statistike sastave, koje bi ukazale na put hrvatske književnosti i duha. A “da možemo zaviriti u prenumeracije naših knjižara, koji većim dielom njemačkoj i taljanskoj književnosti put prokrčuju, našli bi tude žalostnih ali poučnih

podataka, jer bi konstatirali, da Bazar, Gartenlaube, Über Land und Meer i morda Kikeriki imaju više predplatnika u Hrvatskoj nego po koj hrvatski list!“

Da je ovakva čitateljska struktura bila tipična za 19. stoljeće, potvrđuje i članstvo Matice hrvatske, koja je u širenju hrvatske knjige imala ključnu ulogu. Naime, Matica je s Akademijom i Društvom sv. Jeronima bila među većim izdavačima, postupno se specijaliziravši za “srednje klase pučanstva”, za razliku od vlade koja je izdavala školske knjige ili privatnih izdavača koji su uglavnom bili vlasnici knjižara i na tome temeljili svoj položaj na tržištu. Promjena Matičina ilirskog imena 1874. u hrvatsko ime potakla je zanimanja za književnost, pa se s njezinom popularnošću širilo i hrvatstvo, a s njime i domaća čitalačka publika “u građanskom svijetu”.

Razdoblje 1874-1903. bilo je naročito plodno za knjižarstvo i u tome je prednjačila upravo Matica hrvatska sa stotinama svojih podružnica i dobrom organizacijom. O Matičinu uspjehu govori činjenica da je 1876. imala oko 500 članova, 1877. bilo ih je već 1.299, a 1879. čak trostruko više – 3.728, što je značilo i proporcionalno povećanje naklade i prihoda. Već 1896. Matica je imala 11.525 članova od kojih 1.598 zakladnika i 9.927 prinosnika s godišnjim prinosom od tri forinte za koje su primali godišnje po 5-9 knjiga. Imetak joj se sastojao od jedne palače, procijenjene tada na 90.000 forinti, i novčane glavnice od 106.788 forinti, dok su joj zalihe neprodanih knjiga vrijedile oko četvrt milijuna forinti. Redovna Matičina izdanja tiskala su se u 12.000 primjeraka, pa joj je sve to podiglo ugled i utjecaj u narodu, ne samo kulturni, nego i politički. Ozbiljno su se rješavala tehnička i organizacijska pitanja te kolportaza, Matica ima izdavački program, a pisci sigurnost, Matica okuplja i njih i druge svoje članove preko povjerenika koji rade po gradovima i selima bez ikakve naknade. Tako su Matičini povjerenici distribuirali na stotine tisuća njezinih izdanja te joj višestruko povećali glavnice. U Matici se također raspravlja o svim kulturnim pitanjima pa tako i o književnosti.

Dok su se naklade strukovnih udruga kretale jedva do 700, a Akademije od 700 do 2.000 primjeraka, Matičina su se izdanja distribuirala i u 6.000 primjeraka što je bilo gotovo isto ili neznatno manje od naklada Društva sv. Jeronima (osnovano 1868) koje 1880. broji 4.959 članova, a svoje pučke knjige tiska u 8.000 primjeraka. Veće naklade bilježe samo pučki kalendari, npr. Danica, kalendar Društva sv. Jeronima, prve je godine (1870) tiskan u 3.000 komada, 1876. u 10.000, 1882. u 20.000, 1890. u 32.000, a 1909. u 50.000, da bi 1918. bio tiskan čak u sto tisuća primjeraka!

Tradicionalni kalendar Šoštar tiskan je u 13.000, dok se Dragoljub, kalendar za srednje slojeve, tiskao u svega 1.300 primjeraka, ali je svaki njegov svezak očekivan kao pravi kulturni događaj. Konstantno najviše naklade imala su jedino vladina školska izdanja – od 20.000 do 40.000 primjeraka.

S obzirom na iznesene naklade očit je raskorak između naklade Viena i izdanja Matice hrvatske ili Sv. Jeronima. To pokazuje da čitatelji još nisu bili spremni redovno pratiti književne časopise i da su se radije odlučivali za povremeno kupovanje knjiga koje su sve više postajale prestižni predmeti u građanskim domovima. Uostalom, knjige, pa čak i lijepo uvezani časopisi, reklamirali su se kao “ures ženskoj toaleti”, baš kako će u reklamne svrhe početi 1869. javna predavanja namijenjena uglavnom “krasnom spolu” ili se čitanje romana zadugo smatrati prvenstveno ženskim poslom. No, stanje će se početkom 20. st. u tome pogledu početi ozbiljno mijenjati na štetu knjiga, pa će po Matoševu mišljenju novine i časopisi zbog svoje dostupnosti biti jedan od uzroka književne krize.

Ni naklade zagrebačkih novina nisu bile mnogo veće od boljih naklada časopisa, koji su se sve više specijalizirali i tako računali i na sve probraniju publiku. Novinske naklade kretale su se između 1.000 i 1.500 primjeraka, od toga 250 do 400 pretplatnika u samome Zagrebu, koji krajem 19. st. broji preko 50.000 stanovnika, trostruko više nego u Daničino doba. U jednom članku u

Obzoru 1889. stoji kako taj dnevni list ni nakon dvadeset godina ne može namaknuti 2.000 pretplatnika.

* * *

Pitanje čitatelja, njihovih mogućnosti i potreba nametnulo se otpočetak. Tako Danica 1844. prenosi iz Zore dalmatinske Preradovićevu opomenu piscima da se nikako ne odvaja “književno od pučkog izobraženja”. Štoviše, valja se zasad ostaviti heksametara i pentametara, – pa gledati “da narod nekako one knjige uči razumjeti, koje hoćemo silom da kupuje”. Pisci se žale kako “neima predbrojitelja – neće narod da kupuje”, a radi se o tome da narod valja učiniti kadrin da razumije i prihvati ono što pisci pišu. Slično upozorava i Kukuljević napominjući kako je “umjetnost čitanja bila dosad razprostranjena kod nas samo među velikaši, izobraženim plemstvom, duhovničtvom i gradjanstvom”, dok je među “gradjani nižjega zvanja bila posve rēdka”, a po selima “morao bi čovēk Diogenevom lampom tražiti ljude, koji su čitati učili”, pa je vrijeme da se to promijeni i pisci okrenu prostom narodu. Mijat Stojanović svjedoči kako je 1848. godine svojim nepismenim sumještanima iz Babine Grede čitao novine čiji su sadržaj oni kasnije prepričavali drugim seljacima. Šenoa će zato tražiti da i seljak bude obrazovan, jer će samo tako naša knjiga moći djelovati na socijalni život kako bi trebalo, tj. da se narodni duh uvriježi u gradu i selu.

Vukotinović je pak kao važan faktor u pristupu knjizi postavio i pitanje ukusa. Povodljivost mlade publike ne ide samo u smjeru tuđe, npr. njemačke knjige, nego i loše, krajcaraške, petparačke, šund-literature, upozoravali su od Vraza i Šenoa do Čedomila i Zagorke. Pitanje dobre i loše lektire krije pitanje privlačnoga i neprivlačnoga štiva, tj. nejedinstvene čitateljske publike i kriterija po kojima se ona opredjeljuje i raslojava. Za Šenou je hrvatska književnost jaka koliko je jako hrvatsko društvo, a tu snaga da

neposredno djeluje na sve socijalne slojeve znanost nema, “već popularna, poučna i zabavna književnost”. Naša književnost mora privući publiku i među pukom za koji valja pisati popularno, a to ne samo da je najteže, nego mnogi misle da nije ni vrijedno, tj. “da tijekom ne možeš izaći na glas kao literat”. Da će puk rado prigrliti sve što se njega tiče, pokazuju djela poput Reljkovićeve *Satira*, Kačićeva *Razgovora*, kajkavskih kronika, stoljetnih kalendara, *Grabancijaša dijaka*, *Diogeneša*...

Krajem stoljeća posve je izvjesno da neke knjige privlače čitatelje, a nisu one koje bi i sami hrvatski pisci ili kritičari preporučivali, i obrnuto. Tako Dežman 1900. primjećuje da dok “književnost i umjetnost stenju u neimaštini, a najviše pod ravnođušjem, sretni su što još samo onih 11.000 abonenata koji čitaju kriminalne romančice i pripovijesti o ubojstvima, uhodama i sablastima, a što je najgore, u tome upravo žene prednjače”. No, malo potom u tome će vidjeti i nešto dobro, naime, usprkos “otužnim prilikama u kojima se razvija hrvatska knjiga”, možemo biti zadovoljni što su istisnuti njemački listići pa se sada “kriminalne pripovijesti, ubojstva, uhode i sablasti čitaju na hrvatskom jeziku”.

Obzor 1903. piše kako naša čitalačka publika “ne osjeća sa svojim piscima”, iako imamo “literarnih talenata kojima bi se podičila svaka literatura”, pa dok senzacionalističku literaturu drugdje traži samo jedan sloj, u nas je traži cijela publika, čak i đaštvo. Na sve Matoš iz emigracije poručuje: “Hrvatska knjiga nema kritičara, nema čitalaca, nema kupaca”: “Mi ništa ne znamo, jer ne čitamo. Ne čitamo, jer nemamo knjiga. Nemamo knjiga, jer nemamo biblioteka”!

Usprkos činjenici da upravo tih godina cvate tiskarska industrija, a s njom nakladništvo i knjižarstvo, broj knjiga, časopisa i novina rapidno raste, a novi mediji (film i radio) još nisu prava konkurencija, govori se o krizi i o potrebi raznih intervencija. Za Matoša jedan od razloga krize leži u činjenici da naš književnik “ima pred sobom narod od pedeset postotaka nepismenih, uz

inteligenciju koja je odgojena u sferama sasvim različitih kultura”, a “ponajglavniji” razlog je konkurencija stranih literatura, no tu su i “nekulturnost i indiferentizam naših čitalaca”.

Iskustvo je pokazalo da nijedan list nije mogao duže opstati ako se oslanjao samo na vlastite snage, već jedino uz potporu ili države, udruga i institucija, ili bogatih i poduzetnih pojedinaca. Zato su pokraj Matice, Akademije, Sv. Jeronima, Pedagoškog zbora i Dioničke tiskare prevažnu ulogu imali i neki pojedinci, u prvome redu zagrebački nadbiskup Haulik, a naročito đakovački biskup Strossmayer, koji je pomagao ne samo pisce, njihove knjige i časopise, nego i institucije. U kući karlovačkoga trgovca Mije Krešića bila je ilirska čitaonica, u Zagrebu je 1861. Krešić pokrenuo Naše gore list u kojemu je okupio mlade pisce, među njima i Šenou, a izdavao je i Hrvatski koledar, almanah Ladu te Hrvatski zabavnik. Drugi Karlovčanin, tiskar, nakladnik i knjižar, Abel Lukšić, osnovao je tiskarski i književni zavod te pokrenuo časopise Glasonoša i bečki Slavische Blätter, a objavio je knjige nekih suvremenika te nekoliko almanaha. Pa dok je u Požegi Kraljević, a u Varaždinu Bedeković i Metel Ožegović, u Slavon-skome Brodu (Brodu na Savi) trgovac Ignjat Alojzije Brlić u obiteljskoj trgovini drži i knjige kojima snabdijeva franjevce s obje strane Save, a sam izdaje Ilirski kalendar, prevodi i piše, između ostaloga, i ilirsku gramatiku *Grammatik der Illyrischen Sprache*, itd.

Materijalna oskudica i nesigurnost poticala je i takve ideje kao što je bila “reforma književnih prilika” te objedinjavanje književne scene putem jednoga, eventualno dva književna časopisa. Na tome je neko vrijeme naročito insistirao M. Marjanović imajući u vidu stari Vienac na čijim se stranicama “odražavao razvoj i sačuvao kontinuitet hrvatske književnosti”. Međutim, dinamika političkoga, kulturnoga, umjetničkoga pa i gospodarskoga života sve zahtjevnijega građanskog društva na smjeni dvaju stoljeća išla je upravo za disperzijom i interesa i oblika. Najbolji je dokaz pojava izdanja romana i drugih djela u jeftinim i najčešće

ilustriranim sveščićima koji bi bili dostupni najširem krugu čitatelja. Nicole su cijele biblioteke takve tzv. “periodičke literature” (V. Klaić) poput Kugli-Deuschove *Hrvatske biblioteke*, *Sokolove biblioteke*, Blažeković-Jankovićeve *Humorističke knjižnice*, Andrićeve *Zabavne biblioteke*, Vošickoga *Svjetske biblioteke* te Merhautove *Moderne kriminalne biblioteke*.

Pokraj stranih autora ljubavnih, pseudopovijesnih, avanturističkih i kriminalističkih tzv. groš, krajcarskih ili petparačkih romana u sveščićima najpopularniji su bili romani Marije Jurić Zagorke, naše “funtašice u literaturi”, kako ju je nazivao Matoš.

Početkom 20. st. počele su nicati novine kojima je glavni cilj bio visoka naklada i dobit, a ne više politika ili didaktika. Bile su jeftine, stajale svega nekoliko krajcara te se obraćale najširoj publici. Prvi takav “krajcaraški” list pokrenuli su krajem srpnja 1907. tiskar Mile Maravić i novinar Mirko Dečak, a zvao se *Novosti*. Uspjeh *Novosti* bio je velik pa su političke stranke vrlo brzo uvidjele da se i takve novine mogu iskoristiti u političkoj propagandi. Prvi je na tu ideju došao Josip Frank, pa početkom 1909. frankovci osnivaju Hrvatske novosti i u njemu važno mjesto dobiva roman u nastavcima. Novostima je Zagorka ponudila svoju *Kneginju iz Petrinjske ulice*, roman je krajem siječnja 1910. počeo izlaziti, i to bez naznake autora, naklada *Novosti* bila se naglo povećala, a neki su brojevi doslovno razgraubljeni. Iako su već *Roblje* i *Vlatko Šaretić* tiskani uz Strossmayerovu pomoć Zagorki bili donijeli uspjeh, *Kneginja* je prešla uobičajene granice čitalačke publike i ostala svojina najširih slojeva” (S. Lasić), a sama autorica ponovit će ga 1925-27. u *Ženskom listu* pod novim naslovom *Gornjogradska kneginja, roman iz zagrebačkog života iz doba bana Khuena Hedervarya*, iako se radnja ne događa u Gornjem gradu, no publici je to vjerojatno bilo privlačnije.

Nerijetko se radilo jednostavno o tome da se isti tiskarski slog iz novina ili časopisa ponovo koristio, ali sada za dotiskivanje nove naklade koja se potom uvezivala u posebne, najčešće bogato ilustrirane knjižice koje su se jeftino prodavale na trafikama i

knjižarama ili po dućanima “mješovite robe”, a bile su dostavljane i na “kućni prag”. Takvome načinu distribucije i sami se autori prilagođuju ne samo biranjem što atraktivnijih naslova, nego i epizodnim pripovijedanjem kojemu je cilj da se čitatelj sa svakim nastavkom drži u napetosti. O takvoj literaturi kritika počinje govoriti kao o šundu, o “literaturi za kravarice” i kućne pomoćnice, pa i mladi Krleža u svome romanesknome prvijencu *Tri kavaljera frajle Melanije* (1921) ove jeftine sveščiće proglašava “parfemisanim smećem” i upisuje u jedan od grijeha “iz vremena kad je umirala hrvatska moderna”.

Čitatelji su još od Danice bili vrlo važan faktor, pa je čak i grof Drašković sugerirao Gaju da člancima o industriji svoju Danicu učini privlačnijom, a Herman nije štedio novca da svoju Nadu učini dostojnom konkurencijom i hrvatskim i srpskim časopisima. Većina urednika važnima su smatrali mladež, žene i obitelj, pa će prema tim ili drugim kriterijima prilagođivati svoje uredničke politike. Piscima bi zapravo na prvome mjestu trebala biti publika, upozoravao je Jakša Čedomil u Viencu 1900., pa neka malo više paze na čitatelje i narod, a manje na sebe, jer za svoje novce imaju pravo očekivati “duševne i estetičke hrane” umjesto “besmislenog maštanja, lude pisanije i koji put otrova”. Govoreći o prikazivanju Šenoina *Zlatarova zlata* u Zagrebu, Nehajev je 1901. bio duboko ponesen publikom da se sam osjetio potaknutim na rad i stvaranje. Nemar nikome nije dobar, pa ni za knjige koje se nerijetko vraćaju nepročitane, pa čak ni razrezane, upozorava 1908. knjižar Radoslav Bačić. Ni najbolja reklama, ni pritisak i apeli na patriotizam ne mogu stvoriti dobroga čitatelja s kulturom čitanja. Krizama knjige i čitanja sasvim sigurno kumuju i ratovi, ali ponekad je u pitanju obična indolencija i pomanjkanje odgoja, isticali su svi – od Preradovića i Šenoa do Dežmana i Matoša.

Ovih muka nije bio pošteđen ni kazališni repertoar. Tako se u Viencu 1873. Šenoa od napada što ih je doživio zbog svog načina uprave u kazalištu brani ovim riječima:

Što da se daje u Zagrebu, gradu od 20.000 duša, koji ipak vrlo raznoliko općinstvo imaju? Zar operete? Ne, to je ludorija, koja silu novaca stoji, vele jedni, dajte drame. Drame, vele drugi, jest l's uma sišli? Mi ne idemo u kazalište da plaćemo. Dajmo fine francuske komedije! Ne, vele treći, to je prefino, to je dosadno. Dajmo talijanske komade. Hm, vele četvrti, mi mislimo da talijanske stvari ne vrijede mnogo. Dakle izvorne komade? Sačuvaj Bog, tko će to gledati? Dakle nje-mačke komade? Ne, nisu dosta fini.

Osvrćući se na hrvatske knjige u 1905. godini, Marjanović u Savremeniku 1906. opisuje prilike u kojima rade hrvatski književnici, ističe kako većina knjiga izlazi u privatnoj nakladi, autori nabiju cijene računajući da prodajom od 300-400 primjeraka pokriju troškove, no oni ipak ostaju nepokriveni, što znači da se zapravo ni toliko ne proda. Te su go dine samo tri knjige tiskane u više od 1.000 primjeraka, ističe Marjanović te upozorava na staru pojavu kako domaćoj publici lektira nisu domaće, nego strane knjige. Slično će rezonirati i Matoš nalazeći konkurenciju strane knjige kao još jedan razlog lošem statusu domaće knjige. Osim što ne čitamo, jer nemamo knjiga, tu je još jedan razlog – “naš narod je nepismen. U novije doba uzeše zatvarati i pučke škole”, piše Matoš 1913., “inteligencija ne čita, a kad čita, ne čita hrvatski već njemački ili talijanski. U takvim nečuvenim prilikama se literatura mora pomagati”. Ne smeta mu Kolo hrvatskih književnika pokraj već postojećega DHK, ali vidi opasnost u raslojavanju i pisaca i publike, itd.

* * *

Koliko su u svemu tome važni honorari, teško je reći, ali su i oni još jedan vrlo značajan indikator u književnom životu. Ilirski su pisci, naime, davali svoje rukopise uglavnom bez honorara. Vrazov primjer pokazuje da je pisac bio gotovo sve, tj. ne samo autor, korektor, lektor i redaktor, nego i nakladnik i prodavač vlastitih knjiga. Čini se da je Antun Mažuranić kao Daničin ured-

nik isplatio prvi honorar svome bratu Ivanu za pjesmu *Primorac Danici*. Vjerojatno su bili plaćeni još poneki prilozi, ali to nije bilo shvaćano kao nagrada, već kao potpora, pa se može reći kako se na pitanje književne zarade u doba ilirizma gledalo idealistički. Vidi se to i iz jedne opaske Daničina urednika iz 1840. u kojoj se kaže da bi interes za čitanje svakako potaknuo prodaju knjiga i da će se “trudi literarni” u “našega naroda slavjanskoga, koji sada 80 milionah broji” osobito dobro plaćati “kad se uzajmnost literarna razmahne”.

Babukić je za uređivanje Danice 1838. dobivao deset forinti na mjesec, 1839. četrdeset i pet, 1840. osamdeset, dok je za tajnikovanje u Matici – kako je rečeno – dobivao godišnje 200 forinti, koliko i Šenoa od Dioničke tiskare za uređivanje Vienca. No, sve je to Gaj smatrao samo darom, a tako i Babukić. Šulek se 1848. tužio da za sve uredničke poslove dobiva manje nego slugar, a čini se da je i časniku Preradoviću bio važan svaki novčić od prodanih knjiga. Šenoa je bio – kako je spomenuto – pod strogim ugovorom s Dioničkom tiskarom, kruh svagdašnji zarađivao je kao gradski službenik, “a tek po noći, kad druga gospoda spavaju, može se, izmučen od drugoga posla, dati na pisanje”, piše o Jurkoviću, a zapravo i o sebi. Jedan pisac, koji je za pripovijest potrošio pola godine, dobio je 30 for., a njegov prevodilac, koji je potrošio samo jedan mjesec, dobio je 120 for., žali se u Viencu 1876., te dodaje: “Nekrolog je sve, čim žurnalistika nagrađuje radnju cijeloga života”, prosječnome čovjeku bolje je imati “poliće bukovačkog vina u vrču negoli Appellesovo grožđe na platnu”, rezignira na istome mjestu tri godine poslije.

A kakve mogu nastati neposredne štete za književnost zbog nesigurne egzistencije jednoga pisca, najbolje ilustrira slučaj odvjetnika Ante Kovačića i njegovih zauvijek izgubljenih *Žabara* te muke s *Registraturom*. Ni Kranjčević nije bio mnogo bolje sreće, iako je na svoju učiteljsku plaću namicao i honorar od vođenja Nade kao njezin neformalni urednik. Novak, Šenoa i Harambašić umirali su od gladi i istrošenosti kao i Botić i Kumičić,

pisao je Matoš o svojim kolegama, a sam se nerijetko žalio na mizerne honorare da “ljudi od pera moraju tako kuburiti”, da su prava “sirotinja i sinje kukavice prema radnicima, koji ih štampaju”. Novelist napiše najbolju novelu i u najboljem slučaju dobije za nju 100 kruna, žalio se Matoš. A Šimunović se povjerava u autobiografiji kako su neke njegove novele duže samo zato da bi navukao honorar od kojega bi mogao kupiti djeci cipele, jer “ako budem čekati, dok napišem još jednu i dok primim honorar, proći će i dva mjeseca. A dotad?”... “Siromaštvo je udarilo biljeg dosadnoj hrvatskoj književnosti”, rezimirao je Livadić u *Životu 1900.*, a Matoš koju godinu potom dodaje kako “književnici ne mogu živjeti od književnosti, pa ako im ne pomognu mecenati ili država, oni životare” (1905), “hrvatski literati su prava sirotinja... i oni ne bi uopće radili, da pišu za novac” (1908).

Bez obzira na autore i honorare i bez obzira na ciljanu publiku i mehanizme njihova osvajanja, ukus je publike postao ključ popularnosti knjige i okidač za sve veće žanrovsko raslojavanje književne, nakladničke i knjižarske djelatnosti mlade nacionalne kulture. Ako je dotad sve bilo podređeno stvaranju nacionalne knjige i njezine publike, sada je ta ista, s mukom stvarana publika, najednom počela pokazivati neka nova lica. Njezin se broj može s poprilično sigurnosti fiksirati na 500-600 stalnih konzumenata kada je u pitanju tzv. lijepa knjiga i njezina prateća periodika, odnosno na nekoliko tisuća kada je u pitanju pučka, popularna knjiga zajedno s kalendarima. To znači da postoje najmanje dva tipa čitateljske publike, koja – dakako – nije međusobno odvojena, nego se dobrim dijelom i preklapa, pa idealan broj sasvim sigurno ne prelazi tisuću-dvije čitatelja s relativno razvijenim čitateljskim navikama kojima na svoj način sve više pogoduju sve brojnije i modernije javne čitaonice. Koliko je to, najbolje se vidi uzme li se u obzir da je 1910. Hrvata oko 2,9 milijuna, od toga gotovo 35% nepismenih i svega 8% gradskoga stanovništva, i to najviše u Zagrebu, koji u Gajevo doba broji oko deset, a 1900. malo više

od šezdeset tisuća stanovnika, dok su npr. Prag i Pešta još 1839. imali preko sto tisuća stanovnika.

Bez obzira na njihov stvarni broj, po svim obilježjima čitateljska je publika bila heterogena, osim po jednome – po patriotizmu. Publiku su, naime, sačinjavali uglavnom intelektualci, tj. oni koji su i stvorili hrvatski nacionalizam 19. stoljeća i koji su najvećim dijelom potekli iz obitelji seljaka, malih obrtnika ili činovnika, rijetko plemića i aristokracije. Takav je tip nacionalizma po mentalitetu nužno bio “kičmanovićevski”, “kaputaški”, tj. mješavina malograđanstva i građanstva pa se i “pojam književnika u cijelom našem 19. vijeku identificirao s pojmom sirotinje, a književničko zvanje, po shvatanju prosječnog građanina, i nije bilo neko zvanje” (A. Barac).

Zato se može dogoditi, primjećuje Nehajev 1905., da “gradska djeca pišu seoske pripovijesti, sinovi činovnika pišu drame i romane u kojima sve vrvi od baruna i grofova”, a 1912. Matoš u povodu Harambašićeve smrti da “glavni reprezentant i zastupnik duše naroda” “ništa nema od svog rada osim onog velikog osjećanja vršenja najveće dužnosti i tragične svijesti svoga paradoksalnog društvenog položaja”. S modernizmom će upravo to “vršenje najveće dužnosti” postati glavni predmet propitivanja, pa i osporavanja. Dokaz da se preporodna matrica iscrpila, da je dala svoje i da je prvo razdoblje novije hrvatske kulture i njezine književnosti stiglo do kraja. Na ovakvo stanje ubrzo je došla avangarda koja će osnažiti interakciju hrvatske književnosti s vlastitom tradicijom i s njezinim europskim kontekstom. Bez obzira na bitno različite predznake toga novoga procesa – od negacije do afirmacije i radikalizacije u svim smjerovima – okidači će ponovo biti novine i časopisi kojima će se jedan po jedan pridruživati novi mediji odmjenujući ne samo nove pisce i generacije, njihove svjetonazore i poetike, nego i cijele društvene i kulturne paradigme.

A. G. Matoš